

7. *Котусенко В.* Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI – XVII століть та Києво-Могилянській академії / В. Котусенко // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. [Ред. Упорядник Л. Довга, Н. Яковенко ; Ін-т філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”, Тов. дослідників Центрально-Східної Європи, Укр. філос. фонд]. – Київ : Критика, 2005. – С. 83-107.
8. *Линчевский Н.* Педагогія древнихъ братскихъ школъ и преимущественно древней Киевской Академіи / Н. Линчевский // Труды Киевской духовной академіи, 1870. – Т. 3. – Київ : Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра. Н. Т. Корчакъ-Новицкаго. – С. 104-154, 437-500, 535-588.
9. *Нічик В. М.* Філософія в Київській братській школі / В. М. Нічик // Філософ. думка. – 1982. – № 2. – С. 54–65.
10. *Огородник І. В.* Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: [Навч. посібник] / І. В. Огородник, В. В. Огородник [рец. В. М. Свириденко]. – Київ : Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543 с.
11. *Рогович М. Д.* Філософія Аристотеля на Україні (XIV – перша половина XVIII ст.) / М. Рогович, Д. Кирик // Філософська думка. – 1978. – № 6. – С. 91–102.

© Гайдич Н. М.

Григорій Сковорода

Григорій Сковорода (1722–1794), український модерний філософ, просвітитель, письменник, педагог, музикант, співак.

Парадокс Сковороди: Існує низка суперечливих визначень його філософської спадщини, котрі породжують стереотипи її оцінки. Зокрема, йдеться про народний та несистемний характер його творчості, її глибоку релігійну складову, протиставлення ним серця розуму, кордоцентризм, коли серце відіграє провідну роль по відношенню до розуму. Нерідко Сковорода постає в образі

“російського Сократа”¹, утікача від життя, мандрівного мудреця, дивака тощо. Велика кількість різних та протилежних тлумачень його філософського спадку утруднює її розуміння² як продукту тенденцій модерного розвитку української культури XVIII ст.

“Поза тим трохи працюю над мовою Сковороди. Маю враження – без патріотичних перебільшень, – що він був може найцікавішою постаттю в усіх слов’янських літературах XVIII сторіччя” (Ю. Шевельов)

Історичний контекст: Лівобережна Україна XVIII ст. знаходиться у стані великого руху та неспокою. Загроза з боку набігів кочівників-ногайців. Землеробське населення лише починає колонізувати степові землі, освоюючи їх. Серед населення переважну частину становлять козаки³. Дія магдебурзького права⁴ та функціонування цехового устрою⁵ вказують на помітний вплив європейської культури. На перехідний або пороговий стан тогочасної української культури вказує особливий обрядовий та навіть сакральний статус мандрів (школярів, дяків). Українське селянство тяжіє до архаїчної сімейно-кланової корпоративності, тоді як козацтво орієнтоване на поняття особистої, індивідуальної честі та внутрішньої свободи⁶, що сприяє засвоєнню модерних

¹ Поширеним є слов’янофільське бачення творчості українського філософа, яке становить невід’ємну частину новітнього міфу Сковороди, популяризованого завдяки широковідомому тлумаченню В. Ерна.

² Наприклад, бібліографія творів Сковороди та праць про нього, що виходила у Харкові виданнями 1968 і 1972 років, налічує близько півтори тисячі назв (без врахування численних книг та статей, опублікованих за межами СРСР)

³ В “Описі Лівобережної України” надаються дані про склад населення Лубенського повіту: козаки становили 54 % дорослого населення, кріпаки – 39 %, казенні селяни – 5 %, дворяни, духовенство, міщани менше 2 %.

⁴ Діє до 40-х років XIX ст., представляє форму міського самоврядування, автономії та солідарності, що веде до індивідуалізму урбаністичної культури. Ускладнено та з часом знищено станово-бюрократичним устроєм Російської імперії (пертровський “Табель о рангах”).

⁵ Козацьке товариство організовано також подібно цеховому братству.

⁶ “Сковорода” – козацьке прізвище, хоч досить рідке. Існують свідчення про належність батька Г. Сковороди до рядових козаків землеробів. Бути козацького роду означало бути внутрішньо вільним, здатним на самостійний вибір своєї долі і суворо дотримуватись кодексу своєрідної лицарської честі.

настанов культури. Обмеження політичної автономії в першій половині XVIII ст. обумовлює перетворення України на російську колонію. У сфері культури відбувається: звуження вживання української мови; обмеження видання книг; нагляд над освітою державної цензури; посилення залежності української церкви від московської патріархії. Петро I встановлює офіційні назви: за Московією – “Російська імперія”, а за Гетьманщиною – Малоросія.

*Освіта*¹: Чотири роки навчається у приходській школі в с. Чорнухи. Вступ до Києво-Могилянської академії датують 1738 роком. Програма навчання складається із п'яти підготовчих років, поділених на п'ять класів: *infima*, *grammatica*, *syntaxima*, поетика і риторика. Перші три класи присвячені вивченню латини, греки, церковнослов'янської, польської, арифметики, співу та катехизису. Продовження навчання передбачає вивчення філософії та теології. Курси тривають: з філософії (логіка, фізика, метафізика, етика) три роки, теології два роки². У 1742 році, за наказом Єлизавети, він іде до Петербурга як капельмейстер. Ймовірно у 1744 р. він, продовжує навчання, відвідуючи класи поетики під керівництвом М. Довгалецького; у 1745-46 рр. класи риторики, у 1746-48 рр. – філософії, а в 1748-50 роках – теології³. Супроводжуючи до Угорщини генерала Ф. Вишневецького, Сковорода пізнає “чужі землі”⁴. Опановує латину, греку, німецьку, старослов'янську. У 1751 р. відвідує курси теології Г. Кониського.

Педагогічна праця: У 1750 р. Сковорода повертається до Києва. Його запрошено викладати в Переяславській колегії. Конфлікт з

¹ Неточність у датах навчання Г. Сковороди пояснюють майже повною відсутністю документів.

² Немає згоди серед дослідників щодо дат перебування Сковороди в Києві. Згідно з М. Петровим (1903 р.), він вчився там з 1738 до 1742 року, хоч у списках студентів, що збереглися в архівах, його ім'я відсутнє.

³ Згідно з дослідженнями Л. Махновця (1972 р.) Г. Сковорода навчається в Києві з 1734 до 1741 року, його викладачем мов є С. Тодорський, а викладачем філософії – М. Козачинський. У 1742 році, він повертається до Петербурга, аби знову вивчати філософію з Козачинським, тобто у 1745 р. перерває навчання.

⁴ Існує припущення (М. Ковалинський, 1894 р.), що Г. Сковорода відвідує Німеччину та Відень.

приводу його новацій в сфері віршування змушує залишити колегію. Приватний вчитель дворянина С. Томари (с. Коврай). 1759 р., 1762 р., 1768 р. Сковорода викладач поетики, греки, синтаксису та етики Харківської колегії¹. 25 років триває період його “мандрування”: наставник для дітей поміщиків та дворян.

Вплив на філософію Г. Сковороди: Платон, Плутарх, Філон Іудей, Ціцерон, Горацій, Лукіан, Климент Александійський, Августин Блаженний, Оріген, Ніл, Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник².

Основні ідеї: Філософія освіти Сковороди позиціонує себе у контексті тогочасної модерної європейської філософії, для котрої пріоритетним є обґрунтування раціональної природи людського індивіду.

Основна філософська ідея Сковороди – це твердження, що світ має подвійну природу – тілесну (“плотяну”) та внутрішню вічну, що є началом усього суцього. Думка про первинність принципу (“начала”) над матеріальним світом, “невидимого” над “видимим” є надто загальною, але як філософська позиція є найбільш близькою до платонізму³. Сутність людини становить невидима духовна сутність, так звана *внутрішня людина*, котра представляє Божий дух в людині. Втім, Божий дух по-різному та у різних обсягах міститься в людині. Тому люди мають різні обдарованості та схильності до різного роду діяльності. Розкриття свого потенціалу “внутрішньої” людини стає умовою можливості здобуття людиною щастя.

¹ У колегії він єдиний мирянин. Двічі висунута вимога прийняти обіт та робити церковну кар’єру змушує його покинути колегію. Зустріч та початок дружби з його майбутнім біографом, студентом колегії М. Ковалинським. Звільнено через доктринальні суперечки.

² Список улюблених творів Г. Сковороди, складений М. Ковалинським.

³ “Платонізм Сковороди вичерпується загальними принципами первинності цілісності над елементами. Цей “платонізм” можна було б назвати “арістотелізмом”, тому що він цілком може бути перекладений на мову Арістотелевого вчення про *матерію і форму*” (М. Попович. Григорій Сковорода: філософія свободи”. – Київ : Майстерня Білецьких, 2007, с. 206).

Представляє традицію *практичної філософії*¹, для котрої проблема досягнення щастя є ключовою. Для Сковороди освіта складає важливий чинник цього процесу. *Самореалізація* людини на підставі *самопізнання* визначає основну мету освіти. Самопізнання та самооцінка визначають шлях філософського розуміння сенсу людського буття.

“Воистину блаженна есть самолюбность! если она свята; и вправду свята! если истинная...”

Ідея про *“три світи”* визначає як його онтологічні уявлення, так і освітні стратегії. Він виділяє Біблію в особливий “світ” поряд із макрокосмосом Всесвіту і мікрокосмосом людини. Втім, на його думку, кожен філософ мусить дати відповідь на питання, скільки існує світів. Світ Біблії він називає не священним, а символічним, котрий вимагає розуміння. Завдання освіти – допомогти визріти такому розумінню. Таким чином він виражає позицію прихильників критичного мислення в православній теології: не заперечуючи Богонатхненного характеру Біблії, він відкидає її літеральний (прямий) смисл. Критичне ставлення до богословської традиції складає спільну рису філософії Сковороди із європейським протестантизмом² та виявляє відкритість до екуменічного³ мислення.

“Глубоко сердце человека, паче всего, и это человек, и кто познает его?”

Богопізнання переноситься ним всередину людини, в її духовне *“серце”*. Завдання кожної людини – знайти свій шлях до Бога.

¹ Практична філософія має справу зі знанням, котрі сприяють досягненню людиною щастя та успіху, тобто зі змінним і ситуативним знанням. Це знання пов’язані із мораллю.

² “Можна твердити, що в цілому своєрідний *біблійний фундаменталізм* являв собою альтернативу як православному, так і католицькому богослов’ю. Орієнтація на Біблію як виключне за своєю цінністю джерело знань і світорозуміння властива всім реформаційним рухам...” (Там само, с. 180).

³ Екуменізм передбачає співпрацю та взаєморозуміння християн різних конфесій на підставі спільного практичного діяння, що веде до їх єдності.

Відповідно філософія “серця” Сковороди¹ постає як вчення про досягнення людиною щастя завдяки здобуттю нею певних ментальних та тілесних знань, навиків, звичок, вмінь. Сковорода говорить про можливість та необхідність відкриття людиною “вічного” та “нового” тіла, що людина має здійснити за допомогою самопізнання, заглиблення в свою природу. Це заглиблення за своєю суттю потребує раціонального вдосконалення не лише розуму, але й “серця”, що утримує в собі почуття, розум і воління в їхньому живому прояві індивідуального буття. Головною помилкою людей є те, вважає філософ, що вони не знають свого тіла, бачать в ньому лише “скотське”, та не помічають, що “в сем твоєм прахъ зарыто сокровище, то есть таится в нем невидимость и перст Божій, прах твой сей и всю твою персть сію содержащий”. Він закликає до відкриття (виховання) “нового” та “вічного” тіла. Творення “нового тіла” у Сковороди означає практичну можливість вдосконалення “серця” людини як осередку єдності когнітивних та тілесних її здатностей. Завдання людського “серця” – вироблення “нового тіла”, нового духу, нової людини. А тому, концепт “серця” у Сковороди говорить не про протиставлення чуттєвості розуму, а про необхідну відповідність існування такої людини до її природи.

“Во что кто влюбился, в то преобразился. Всякий есть тем, чьё сердце в нём. Всякий есть там, где сердцем сам”

Ідея Сковороди про *сродний труд* є особливо важливою у його філософії освіти та виражає індивідуалістичну тенденцію модерної філософії. Він вбачав щастя людини у праці, вільно обраною нею у відповідності до відчуття “спорідненості” її “серцю”. Наголос на індивідуальному (самостійному) виборі людиною свого улюбленого заняття ставить міркування Сковороди в опозицію до архаїчного погляду на первинність колективного. Перешкодою на

¹ “Тут слід зупинитися на небезпеці модернізації сквородинського “вчення про серце” в дусі так званого “українського кордоцентризму”. Сковорода керується біблійним розумінням слова “серце”, яке зовсім не співпадало з романтичним уявленням про протиставлення “серця” та “розуму”. В біблійній мові серце та нирки розглядаються як “розумовий центр” (М. Попович. Григорій Сковорода: філософія свободи”. – Київ : Майстерня Білецьких, 2007, с. 216).

шляху досягнення людиною щастя він вважав людський колективізм, котрий обумовлює залежність особистості від громади, упокорення останньою людини¹. Натомість фахове покликання конкретної людини набуває сакрального характеру. Процес єднання з Богом набуває вигляду раціонального пошуку людиною свого покликання. Самопізнання та самоаналіз засадничують цей пошук. Таким чином, пізнаючи себе людина творить себе, свою власну долю. “Споріднена праця” – це відповідність людини її природі, тобто тим можливостям, котрі визначають межі її буття. Сковорода говорить: *“И сіе-то есть с Богом щасливо вступить в знаніе, когда человек не по своим прихотям и не по чужим советам, но, вникнув в самого себя и вняв живущему внутри и зовущему его Святому Духу, последуя тайному его мановенію, принимается и придерживается той должности, для которой он в міре родился, самім вішним у тому предопределен”*.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає парадокс Сковороди?
2. Яку тенденцію в розвитку української культури XVIII ст. виражає філософія Сковороди?
3. Яку оцінку постаті Сковороди дає Ю. Шевельов?
4. Що характеризує історичний контекст творчості Сковороди?
5. Яку освіту здобув Сковорода?
6. Які основні періоди педагогічної діяльності Сковороди?
7. Що обумовило відмову Сковороди працювати у тодішніх навчальних закладах?
8. У контексті якої філософії позиціонує себе філософія освіти Сковороди?
9. Твори яких філософів вплинули на творчість Сковороди?
10. Яка основна філософська ідея Сковороди?
11. Що, на думку Сковороди, складає основне завдання освіти?

¹ Виражає контраст між слов'янофільським “колективізмом” та індивідуалізмом філософії Сковороди.

12. У чому полягає освітній зміст ідеї Сковороди про “три світи”?
13. У чому полягає освітній зміст філософії “серця” Сковороди?
14. Що означає для Сковороди відкриття “нового” “вічного” тіла?
15. Розкрийте зміст ідеї Сковороди про *сродний труд*?
16. Чи можна вважати Сковороду європейським мислителем?

Рекомендована література:

1. *Сковорода Григорій. Вхідні двері до християнської доброчесності / Сковорода Григорій // Філософська думка. – № 5. – 2014. – С. 7-10.*
2. *Сковорода Григорій. Наркисс. Разглагол о том: Узнай себя // Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у 2-х т. – Киев, 2011. – Т. 1. – С. 79-122.*
3. *Сковорода Григорій. Сад божественных песней / Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 34- 60.*
4. *Сковорода Григорій. Басни Харьковские / Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 88-113.*
5. *Сковорода Григорій. Разговор пяти путников о истинном щастіа в жизни / Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 159-190.*
6. *Сковорода Григорій. Убогий Жайворонок / Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 320-335.*
7. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. – Київ : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
8. Педагогічна спадщина Г. Сковороди і сучасність / Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність ; від. ред. І. П. Стогній. – Київ, 2003. – С. 336-424.